

ÅLDERMANSSKIFTE OCH BYSTÄMMA I SKÅNSKA OCH DANSKA BYAR

Ett par centrala problem i gammaldansk byorganisation.

Av

BENGT ENGSTRÖM.

Då kännedomen om åkerbruket för sex årtusenden sedan bröt in som en mäktig kulturvåg över Norden, lämnade den äldre stenalderens jägar- och fiskarfolk sina tillhåll vid sjöarna och haven och drogo ut att odla slätternas jord. På olika sätt, genom grupper av människor eller av enskilda individer, uppodlades jorden och uppstodo byarna, vilkas markområden ursprungligen betraktades som gemensam egendom. Häri ligger grunden till byarnas kommunala förvaltning. Denna kan spåras redan i Taciti *Germania*¹ och måste hava uppstått på ett mycket tidigt stadium i jordbrukets historia. Genom årtusenden levde denna författning i den muntliga traditionen och fick under medeltiden och nyare tiden uttryck i nedskrivna lagar — byordningarna, vilka, bevarade i byarna eller arkiven, lämna oss upplysningar om den urgamla samfundsorganisationen.²

Omkring år 1600 hade nästan varje by sin byordning i Schweiz, Tyrolen, Bayern, Würtemberg, Westphalen och Friesland. Tiroler Landesordnung av 1603 omtalar ordning för varje by.³

¹ C. Molbech, Indledning og Udkast til en Skildring af den germanisk-skandinaviske indvortes Forfatning, med Hensyn til dens agrariske og offentlige Forhold i Oldtiden. Historisk Tidsskrift 1843.

² För värdefulla muntliga och skriftliga uppgifter står förf. i tacksamhetsskuld till en mängd personer, främst museumsinspektörerna Jørgen Olrik och Kai Uldall, Köpenhamn, författaren Torkild Gravlund, Reersø, intendenten Sigurd Erixon och amanuensen Sigfrid Svensson, Stockholm samt kyrkoherden Olof Olsson, Östratorp.

³ G. L. von Maurer, Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Erlangen 1865—1866.

Vad Danmark beträffar stadgade konung Hans redan 1492, att allmogen skulle för undvikande av tvister hålla »vide oc vedertect», och detta underströks ytterligare i Christian III:s köbenhavnska recess av 1547, i Kolding-recessen av 1588 och i Christian V:s Danske Lov. Alltså måste byordningar ha varit i bruk i Danmark, till vilket Skåne då hörde, redan på 1400-talet. Den äldsta bevarade danska byordningen, och den enda bevarade från 1400-talet är daterad 1460.

De äldsta byordningarna vittna tydligt om, att statuterna, långt innan de skrevos ner, i allmänhet grott bland bönderna själva och utvecklats innanför den egna byns gränser. Det står ofta i ordningarna, äldre såväl som yngre, att de endast äro förnyelser av gamla, oskrivna, och att det eller det alltid varit sedvänja i äldre tider, innan allt samlades och skrevs ner av rent praktiska skäl. Längre fram i tiden, under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, kommer en påverkan utifrån, baserad på strävan att höja jordbruket. I Danmark representeras denna kanske mest eklatant av en enskild persons, ridefogden och rådmannen J. Rostgårds, verksamhet. Denne man intresserade sig i ovanligt hög grad för byordningar, samlade på dem och har säkerligen utgivit en mönsterordning, som han sökte få byalagen att antaga. Det var omkring 1700.¹

Gå vi till Sverige står året 1742 som en vändpunkt i byordningarnas historia. Då stadgades genom kunglig resolution, att byordningar fingo stadfästas av häradsrätten samt »för lag uti byeskrån vara gällande». Samtidigt utarbetades en mönsterordning, som tillställdes byalagen och som de kunde rätta sig efter vid uppsättandet av sina lagar. Att denna mönsterordning måste modifieras efter olika traktors behov är ju givet, men i och med att man börjar gå efter mönsterordningen minskas, ja i många fall utplånas ordningarnas individuella prägel.

Ett mycket stort antal av de skånska ordningarna härröra från årtiondena närmast efter utgivandet av mönsterordningen, medan endast ett tjugotal härröra från den dessförinnan liggande tiden.

¹ Danske Vider og Vedtægter I, sid. IX.

Den äldsta skånska ordningen, förnyad i slutet av 1600-talet, härrör från 1632.

Som den centrala gestalten i byarnas samfundsorganisation, kring vilken det hela samlas och som samlar det hela, står åldermannen. Uppdraget är säkert lika gammalt som organisationen i dess helhet och går liksom denna ner i förhistorisk tid. Det äldsta skriftliga belägget finna vi i ett tyskt juramentum från år 1085.¹

Det är sannolikt, att åldermannen i äldsta tider valdes av bymenigheten, vilket i enstaka fall förekommit in i sen tid. Att sysslan någon gång har behållits av samme man under hela hans livstid har man belägg på, i varje fall på danskt område. Till sysslans innehavare har man då tagit den mest lämpliga, någon klok och inflytelserik bonde, liksom man exempelvis i våra dagar gör vid tillsättande av nämndemän. Men ganska tidigt visar det sig att sysslan innehaves blott ett år i sänder och går för varv bland byamännen. Rent praktiska skäl ha här säkerligen varit bestämmande, och företeelsen har, betingad av ökade jordbruksarealer och därmed ökade arbetsprestationer såväl utom som inom åldermansinstitutionen, kunnat uppstå spontant i olika delar av det germanska området.

Vid det årliga ombytet av åldermansämbetets innehavare har solskiftets ordnande av gårdarna i byn spelat en avgörande roll. Sysslan har gått medsols; med början på åbon som bodde längst i söder, från granne till granne. En tysk urkund från år 1555 meddelar om detta system i hertigdömet Berg: »Das Honampt in jeder Hondschaft gehet umb vom einem hove zu dem andern.» Fram över Westphalen och Ostfriesland är omgången vanlig.¹

Med få undantag stipuleras samma system i ordningar på såväl Jylland och öarna som i Skåne. »Sysslan gånge rätt om från nabo till nabo», »man ifrån man», »från hus till hus», »efter tur» eller »gåragång» heter det. Blott i ett fåtal fall omtalas att ålderman väljes, då av 4 eller 8 man eller också av alla, och i endast ett enda fall att en viss person utses på lång tid, till synes på livstid. Exemplet stammar från Jylland. Detta behöver emellertid icke ha samband

¹ Maurer, anf. arb.

med äldre skick, ty det har befunnits, att yttre påverkan, såsom skiften och böndernas läggande under godsherrars domvärjo, i utökande riktning påverkat åldermannens tjänstetid. Detta är ju en helt naturlig sak, enär uppdragets omfång minskats. Då detta ökades, minskades som vi förut sett tiden.

I endast en av ett par hundra skånska byordningar, som förf. genomgått, är det tal om egentligt val och på flera år. Byn ligger i detta fall under adelsgård.

I allmänhet gick sysslan omkring på alla bönderna i byn. De ordningar, som mest detaljerat stipulera närmare villkor äro de jylländska och skånska, medan de själländska endast säga att åldermannen skall vara en förständig, ärlig danneman. I ordningar från Jylland bestämmes bl. a. att åldermän skola vara hel- eller halvgårdsmän (i några fall räcker $\frac{1}{4}$ gårdsbruk och i ett fall $\frac{1}{8}$ gårdsbruk) eller den, som äger »sex tönder sædeland, når de selv holder dug og disk», de som ha kornsäd, de som ha plog och vagn eller den, som ej är husman eller »inderste» och har åker och äng i alla vångarna och är »skikkelig». Skånska byordningar, särskilt de äldre från mellersta och östra delen av provinsen, ha också närmare bestämmelser i detta fall, vilka i hög grad erinra om de jylländska ordningarnas. De stipulera att ålderman skall ha helt, halvt eller fjärdings gårdsbruk. I ett fall gå de ner till en sextonedels gårdsbruk.

Hög ålder, sjukdom och svaghet, lika väl som präst- och klockaresysslorna befriade från åldermannsskapet, men f. ö. måste alla de, som respektive byordningar utpekade, vara åldermän, och inom hela det skånsk-danska området blir den bötfälld, som vägrar att taga emot åldermanssysslan, då turen kommer till honom. I Jylland gick man mest hårdhänt fram med sådana vägrare. De skulle böta en halv tunna öl eller halvannat lod silver och dock vara åldermän. Samma bötesparagraf går igen i ett par ordningar på öarna, annars fick vägraren där böta en halv upptill två tunnor öl, fyra mark eller 12 »slettedaler» och sedan vara fri från uppdraget. I byordningar från Skåne stipuleras en halv till en tunna öl i böter, proportionellt efter hemmanens storlek, och likaså i en ordning från

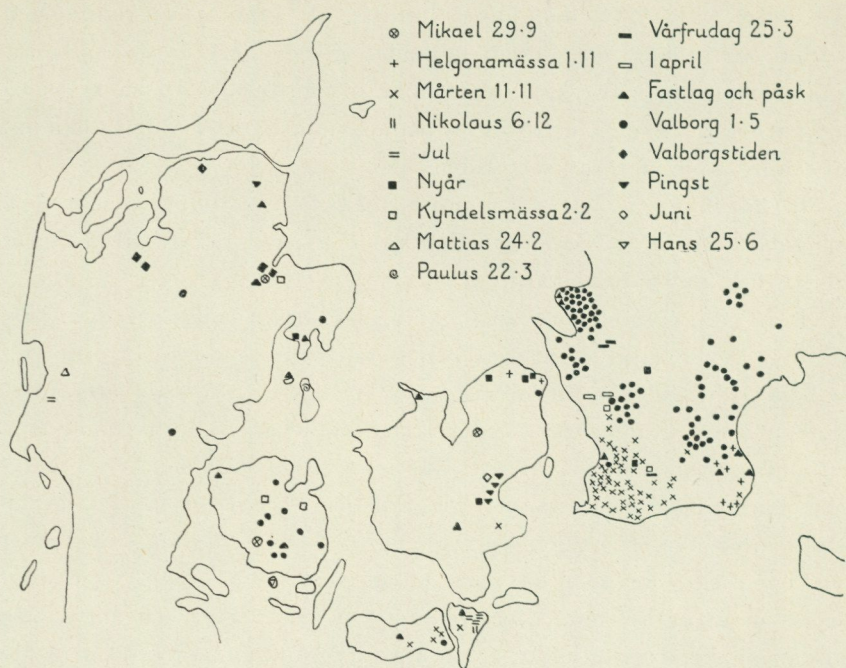

Fig. 1. Karta, utvisande fördelningen av olika tidpunkter för ombyte av älderman på danskt-skånskt område.

Ränneslöv i södra Halland, dock med den avvikelser att vägraren skulle vara fri från uppdraget ett år.

Skonade från att vara äldermän voro också i allmänhet änkor, men ett par ordningar från Jylland och Fyen bestämde, att änkor skola skaffa en man i sitt ställe eller giva fyra mark. Liknande förekommer i Skåne. För övrigt är det sed på Fyen att änka är befriad, tills hon får en ny make, och det kommer på hans lott att taga igen de äldermansår, som hon blivit förbigången med.

Den tidpunkt på året, vid vilken äldermansämberet skiftade innehavare, är högst olika i olika trakter av undersökningsområdet, (fig. 1).

I det nuvarande Danmark ägde bytet av älderman med få undantag rum under vårhalvåret, likaså i nordöstra hälften av Skåne samt i Halland och Blekinge.

I Sönderjylland byttes sysslan i allmänhet vid fastlagstid (Faste-lavn). I nordligare delar av Jylland växlar tidpunkten på ett undantag när inom tiden mellan jul och pingst. Oftast är tiden bestämd i förhållande till St. Valborg, såsom åtta eller fjorton dagar före den dagen, eller »före Voldermisse», som det ofta heter. Men tidpunkten är än mera varierande. Den kan vara nyårsdag, vårfrudag, vittisdag eller tisdagen efter fastan, åtta dagar före påsk, ja t. o. m. pingstdagen, som ju i allmänhet kommer långt efter Valborgsmässa.

Gå vi över till Fyen, finna vi att tiden här är mera enhetlig, i allmänhet Voldermisedag, ehuru byten också förekomma första onsdagen i fastan och St. Matthias dag. Här på Fyen påträffa vi den västligaste avvikelser från den sedvanliga danska bytestiden, våren, nämligen i Östrup. Där sker bytet St. Michels dag (den 29 september). På Låland och Falster blir dragningen åt den sydväst-skånska hösttiden, ja själva Mårtenstiden fullt påtaglig, dock konkurrerande med våren som tid för bytet. Själland åter företer i detta hänseende en högst brokig bild, dock med ett inslag av särskilt sydsåkansk tid i de närmast Skåne belägna delarna.

I de själländska byordningar jag genomgått, sammanlagt ett 40-tal, har icke stått omtalat dagen för skiftet mera än i ett par fall. Det ena är ridefogden Rostgårds skrå, troligen ett mönsterskrå, som han utarbetat efter äldre byordningar. Där utsättes åldermansskiftet till den 1 maj. På vissa ställen är bytet knutet till fastan och pingst samt till nyår, en sak som hänger samman med att en yttre makt ingripit vid tillsättningen. Uppgiften om nyår som tid för byte härrör från ett muntligt meddelande av folk i byarna, kan alltså vara av sent datum och sammanhänga med förhållandena under »Vornedskabed» och »Stavnsbaandet».

I Tyskland skedde redan tidigt ombytet vid nyår, beroende på att byarnas självstyrelse redan på 1500-talet började förfalla och byarna alltmera styrdes av godsherrarna.

Om förhållandena på Bornholm lämna byordningarna, ett tjugotal, icke något som helst meddelande. Anmärkningsvärt är dock att Danmarks näst äldsta byordning, från Öster-Marie på Bornholm,

daterad 1554, är stadfäst på Mårtensafton, dagen för sydvästska-ningarnas åldermansbyte.

Gå vi över till Skåne finna vi att bytet av ålderman är koncentrerat kring två tidpunkter, Mårten och Valborg. Området i sydväst, söder om en linje mellan Ystad och Hälsingborg, har Mårten och området norr därom Valborg (linjen sammanfaller f. ö. någorlunda med den av professor Nelson uppdragna kulturgeografiska gränsen¹. Nordvästra börnet av Bjäre härad avviker såtillvida, att tidpunkten i ett par fall förskjutits från Valborg till påsk. Orsaken till denna förskjutning kan vara inflytande från Danmark, speciellt Jylland, vilket, som jag senare skall visa, uppenbarar sig på andra åldermansinstitutionen vidrörande områden. Dock kan det även sammanhånga med vårsedernas benägenhet för skiftande tidsplacering.

»Österlen», bygden mellan Ystad och Kivik, uppvisar även en avvikelse. Här förekommer »Helnamyss» (1 november), som präglar området, Mårten, fastlag och påsk. Mårten som tid för byte hör samman med förhållandena i Sydvästska och »Helnamyss» är möjligen en direkt avläggare av Mårten. Kvar stå då fastlag och påsk. Dessa tidpunkter förekomma ymnigt i Danmark, speciellt i de västliga delarna, samt påsken dessutom i Bjäre härad. I de västliga delarna av Danmark är det även vanligt att åldermannen sammankallar byamännen medelst klockringning. Samma företeelse förekommer i södra Halland samt i Kivik på Österlen. Härmed är möjligheten för inflytande från Danmark (Jylland och Fyen) vad beträffar fastlag och påsk som tid för byte i nordvästra Skåne och på Österlen bestyrkt.

Några byar innanför Lommabukten, i det område som har Mårten som bytestid, visa bytestider, som ligga inom vårhalvåret. Närheten till Själland samt förhållandet att Gödelövs by, som tillhör denna grupp, kan presentera den f. ö. endast i Danmark förekommande träluren synes peka på rent danskt inflytande.² Dessutom förekomma på isolerade områden i nordvästra delen av landskapet (Stidsvig-Mölletofta, Asmundtorp, Rävatofta, Färingtofta) tidpunkterna vårfrudag, 1 april, nyårsdag.

¹ Ymer 1918, sid. 341 f.

² Jfr sid. 31.

Trots avvikelserna framträda Nordost- och Sydvästs-kåne som två stabiliserade områden, medan förhållandena i Danmark äro mera labila, visserligen med tyngdpunkten förlagd till vårhalvåret. Olägenheterna av denna tid i ett jordbruksland som Danmark äro iögonfallande, och man är böjd för att tro att det sega fasthållandet vid detsamma ursprungligen bottnar i kulten. Vid Valborgsmässo-tiden är redan allt vårarbete igång om inte redan avslutat, och den nye åldermannen har att mitt i denna bråds-kande tid taga emot sin post. För dem som tillträda under den förra delen av vårhalvåret är det bättre ställt, men nog har den ålderman det bäst ordnat för sig, som vid arbetssäsongens slut och vilotidens början får tillträda, och kan inom uppdraget bättre rusta sig för kommande säsong.

De praktiska fördelarna av Mårten som bytestid behöva icke tyda på dess upprinnelse i sen tid. Byordningarna peka i helt annan riktning, och vi veta ju att i Mellaneuropas lantliga höstkalender spelar Mårten den mest framträdande rollen, ja, att vinterns början sattes till just den 11 november. Ända fram till 1890-talet har tidpunkten hållit sig kvar; men då började man skjuta den framåt, beroende på införandet av en kulturväxt med skörd till mitten av november — sockerbetan.

Att Mårtenstiden som tid för åldermansbyte med alla dess praktiska fördelar hade benägenhet att breda ut sig är givet. Ett exempel härpå ha vi från de senaste decennierna, då bönderna i Bjäre härad övergått att byta ålderman från Valborg till Mårten. Därjämte anser jag att danska åldermansbyten om hösten äro beroende på influenser från Sydvästs-kåne. Åt två håll ha dessa vandrat — åt nordväst till nordligaste Själland och åt sydväst till södra Själland, Falster, Låland och Fyen. Som huvudbevis för mitt påstående vill jag anföra att just på dessa platser förekomma de för Skåne säregna bykistorna och kopparlurarna, vilka saknas i hela det övriga Danmark.

Rättigheten att sammankalla byamännen hörde från början till åldermannens uppgifter. I det förut omnämnda tyska juramentum från år 1085 omtalas detta: »Magistrum villæ viator appellat, qui

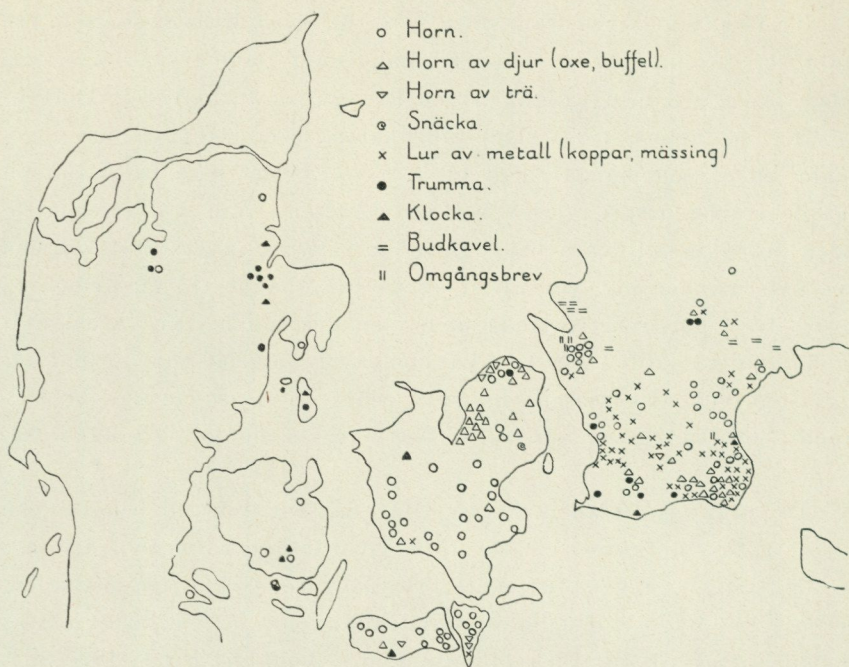

Fig. 2. Karta, utvisande fördelningen av olika sammankallningsinstrument inom byorganisationen på danskt-skånskt område.

convocatis civibus suis» — »Han och ingen annan skall hava makt att sammankalla byamännen», som det står i en byordning från 1700-talets början från Blentarp i Torna härad. Signalen till samling sker på olika sätt. I Schweiz användes mestadels klocka vid sammankallandet, likaså i Tyskland, t. ex. Pfalz, Rheingau, Fulda, Oberhessen, men hornblåsning och budsändning samt kungörande från predikstolen, vilket är en sen företeelse, förekomma även. På många ställen samlades byamännen utan kallelse vid vissa årtider, jul och påsk exempelvis.¹

På det dansk-skånska området äro sammankallningsinstrumenten horn, trumma, klocka, budsticka, omgångsbrev och muntligt budande (fig. 2).²

¹ Maurer, anf. arb.

² Jfr Sigurd Erixon, Svenska byalag, Jorden 1924.

Av sammankallningsinstrumenten upptager hornet, vars utseende och material icke framgår av byordningar etc., i Danmark 47 %, i Skåne 30 %; horn av djur, i allmänhet oxer, 24 och 20 %; lur av koppar 2 och 35 %; lur av trä 5 och 1 %; trumma 13 och 4 %; klocka 9 och 2 %; budsticka 0 och 5 % samt omgångsbrev 0 och 3 %.

Klockan förekommer spridd i hela Danmark, dock med tätare västligt utbredningsområde, i V. Torp i södra Skåne, samt i Kivik i sydöstra Skåne (och Ränneslöv i södra Halland). Klockans förekomst på dessa två sistnämnda platser kan som förut nämnts bero på influens från Danmark.

Klockan som medel för sammankallande är säkert av kristet ursprung. Visserligen påträffas klockor norr om Alpena redan från förhistorisk tid, men i allmänt bruk ha de kommit först med kristendomen. Belägg finnas för att särskilda byklockor använts i såväl Danmark som Skåne, liksom förhållandet var i Tyskland, men i flera fall känner man att själva kyrkklockan använts. Så även i Ränneslöv, vars byordning av år 1684 upplyser, att då åldermannen på byns bästa har något att uträtta, »ta schal hand lade tage på klåchen mådelig», och strax skola byamännen församla sig. Att »tage på klåchen mådelig» måste syfta på kyrkklockan. En byordning från Sönder-Jernløse på Själland omtalar att åldermannen klämtar med klockan, vilket måste syfta åt samma håll.

Tack vare välvilliga upplysningar av museumsinspektörerna Jørgen Olrik och Kai Uldall har jag kunnat få absoluta belägg för kyrkklockans användning vid sammankallande av byalag, vilka belägg jag här anför.

Ur »Synodalia fremsatte i Roskilde — — — den 11te Juni 1561»: »Degnene skulle tage Vare paa Kirkeklokkerne — — —. Men klokkerne maa ikke misbruges til att angive Gjæstebud, Leg (lusus) eller andre Smaating (ineptiæ) — Bystevne og Gildegaardsgang — hvortil der skal være et Horn i hver By.»¹

Ur »Forhandlinger paa Roskilde Landemøde 1584»: »— — — At lade gjøre Laase for Klokkedorene og (kun) at bruge Klokkerne for

¹ Ny Kirkehistoriske Samlinger II, sid. 471.

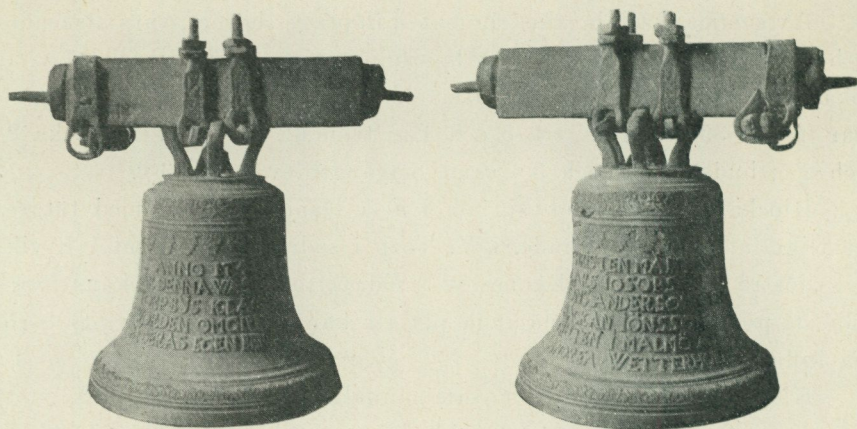

Fig. 3. Byklocka, V. Torps by, Vemmenhøgs hd. Förf. foto.

Lig efter Ordinanzen, og ikke til Gilde eller Stevne. Vil Almuen ikke lade sig nøje, skal man give Lensmanden det tilkjende.»¹

Ur »Efterretninger fra Laaland» 1590: »Anno 1590 visiterede Provsten Nebbelunde, hvor Almuen blev forbuden Klokkeklemten til Bymode eller anden verdslig Handel — — —.»²

Ur »Gudme Herreds Thingbog»: »Den ²³/₈ 1649 klager Erik Frederiksen paa Rygaard paa sin Husbondes Tjeners Lavrids Andersens Vegne, hvorledes denne paa sin farende Vej mellem sin Gaard og Kirken (i Langaa), hvor han vilde gaa op og ringe Klokken for at samle Almuen til Staevnen at tale med dem om Hegn at holde for deres Rugmark, da er han først overfalden af Niels Hansen uden nogen given Aarsag og meget ilde medhandlet med Hug og Slag, og da de skiltes ad, gik Lavrids Andersen hen og satte sig paa Bænken under Majtræet og vidste sig ingen videre Fare ad paastaa. Da kom Lars Hansen til ham uden nogen videre Ord og slog ham først 4 blodige Slag paa sine Arme med en Spade; siden kastede han Spaden og slog ham nogle Gange til Jorden.»³

Av Skånes båda kända byklockor är endast en bevarad åt eftervärlden, från V. Torp vid Smyge huk (fig. 3). Klockan, som hängt

¹ Ny Kyrkehistoriske Samlinger IV, sid. 379.

² Kirkehistoriske Samlinger 3 R., VI, sid. 494.

³ Historisk Tidsskrift 4 R., V, sid. 233.

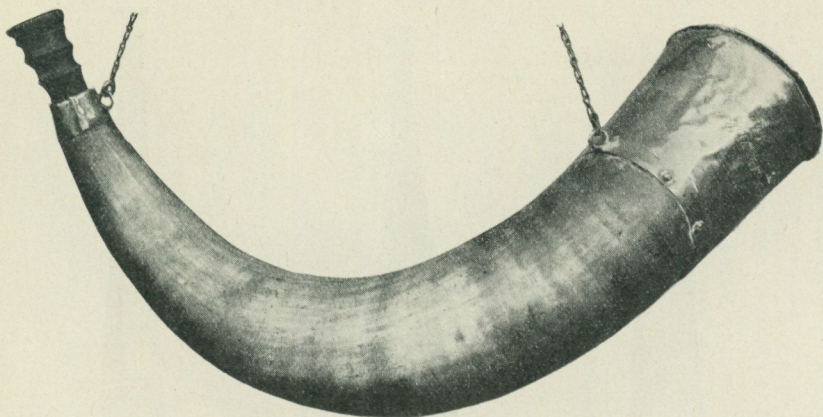

Fig. 4 Byhorn, av ox, Tågarps by, Glemminge socken, Ingelstads hd. Nordiska Museets byundersökningar 1911.

i en stapel på byns torg, bär inskriften: ANNO 1741 / ÄR DENNA WÄSTRA / TORP BYS KLÅCKA / WORDEN OMGIUTEN / PÅ DERAS EGEN BEKÅSTNAD. [CHRISTEN MÅRTENSON / LARS IOSOPSON / IÖNS ANDERSON OCH / HÅCKAN IÖNS-SON / GIUTEN I MALMÖ AF / ANDREA WETTERHOLTZ.

Trumman som sammankallningsinstrument har sin huvudsakliga utbredning i Jylland och Skåne. När trumman fått denna uppgift är för närvarande omöjligt att avgöra. Belägg för dess förekomst på hela det germanska området under förhistorisk tid saknas. Att den däremot haft ett vida större utbredningsområde som byinstrument än det vi nu kunna konstatera är sannolikt, ty enligt vad byordningar från olika tider giva vid handen har trumman i ett flertal byar ersatts med horn men aldrig tvärtom. Hornet har också fått ersätta klockan (jfr ovan, Roskilde — synodalia av år 1561).

Hornet har funnits alltsedan bysamfundets födelsetid. Det är känt här i Norden redan under bronsåldern. Hornets utbredning är jämnt uppdelad över hela undersökningsområdet, visserligen konkurrerande med trumman i speciellt Östjylland, men synes vara allenahärskande i södra hälften av östra Skåne, enligt vad samtliga byordningar från början av 1600-talet fram till våra dagar upp-

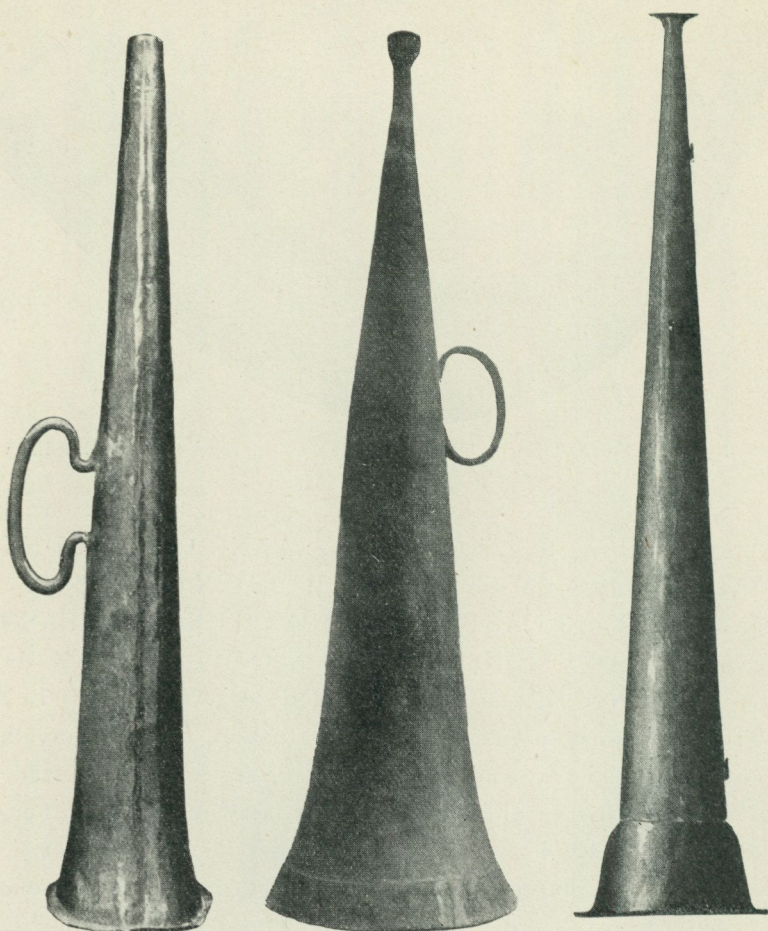

Fig. 5. Bylur av koppar, Värby by, Bara sn och hd. Förf. foto. — Fig. 6. Bylur, av koppar, med utsvängd ljudmynning, Genarps by och sn, Bara hd. Förf. foto (byunders. 1926). — Fig. 7. Bylur, av koppar, med klockformig ljudöppning, Onslunda by och sn, Ingelstads hd. Teckning av O. Aldén.

lysa om. Horn tillverkade av djurhorn, särskilt oxen (fig. 4), förekomma överallt, medan horn av koppar (lur) dominerar i Skåne med avläggare i Västsjaelland och på Falster, trakter vilkas åldermansinstitution såsom vi ha sett även på andra områden visa förbindelse med Skåne.

De skånska kopparlurarna äro i allmänhet raka, gjorda av en eller två plåtar och försedda med handtag (fig. 5). De ha i ett fler-

tal fall utsvängda ljudöppningar (fig. 6). Lurar med klockformiga ljudöppningar (fig. 7) förekomma på ett område i sydöstra Skåne (Vranarp, Kivik, N. Brantevik, Onslunda) med avläggare i det på andra sidan Hanöbukten liggande Ronneby i Blekinge. Kopparlurar, svängda som oxhorn (fig. 8) äro ytterst sällsynta i Skåne. — Den äldsta kända skånska kopparluren härrör från Tågarps by i Bara härad och är daterad 1590.

Träluren är påträffad i Skåne endast i Gödelövs by. Förhållandet kan utan tvivel sägas bero på en influens från Danmark, vilket bestyrkes av att samma by, som ligger i ett område med hösten som bytestid för ålderman, har våren som bytestid och därtill Kyndelsmäsas.¹

En by på Själland har horn av snäcka, hemförd av sjöfarande, ett förhållande, som går igen i en by i Blekinge (Applakärr).

Budkavlar som sammankallningsinstrument, liksom muntligt budande, voro före skiftenas tid okända företeelser i Danmark.

Samma förhållande rådde i södra Skåne. Från de norra delarna av landskapet är däremot muntligt budande känt

sedan 1600-talets slut och budkavlar sedan mitten av 1700-talet.

Efter skiftena kom det skriftliga budandet medelst s. k. omgångsbrev i vanligt bruk för att ett par årtionden senare bliva den dominerande formen för sammankallning. Under 1800-talet vann även budkavlen, under namn av budsticka, samlingsbricka, bystock eller bystav större utbredning i norra Skåne och är från denna tid

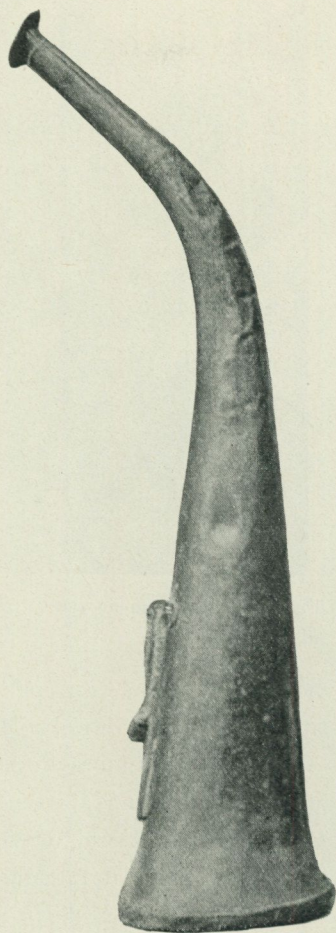

Fig. 8. Bylur, svängd, av koppar, Bonderums by, Fågeltofta sn, Albo hd. Foto vid byundersökningarna 1925.

¹ Jfr sid. 24.

Fig. 9. Äldermannen tutar till samling, Bromma by och sn, Herrestads hd. Foto vid byundersökningarna 1911.

belagd även på ett par ställen i Danmark, medan den synes fullständigt saknas i södra delen av Skåne.

På hela undersökningsområdet har det varit sed att äldermannen från samlingsplatsen givit signalen till samling (fig. 9). I exempelvis Södra Åsum i Sydsåne kallades detta att 'blåsa byaskräll'. F. ö. benämnes det endast 'tutande', 'blåsande', 'trummande' etc. I Nordsjälland var det i flera byar vanligt att äldermannen tutade först i den ena ändan av byn och sedan i den andra, i Virket på Falster dessutom mitt i byn. I Onslunda i Skåne skulle äldermannen gå blåsande genom gatan och i Köpinge (1691) och Fjälkinge skulle han blåsa på vissa ställen i byn.

På Själland förekomma på samlingsstället poppel eller kastanj, som kallas majträd, på Lolland i äldre tid rönn, avlöst av kastanj samt ask, ofta kallade midsommarträd, på Fyen lind och på Jylland ask. Kretsruna och ovala stensättningar förekomma även i dessa landsdelar, i flera fall lagda kring byns träd. Kulle, kallad »grandebakke», förekommer dessutom i Jylland.

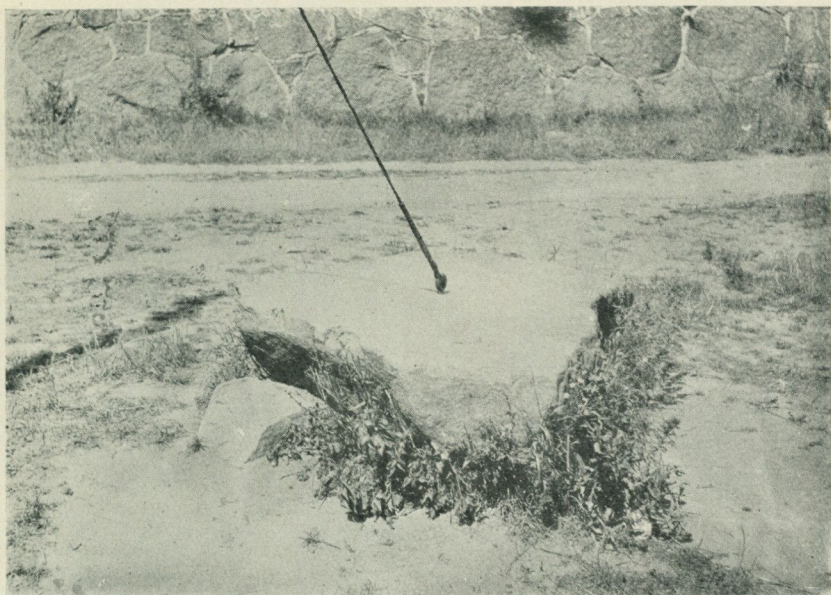

Fig. 10. Samlingssten, ej kvar in situ, Rörums by och sn, Albo hd. Foto vid byundersökningarna 1925.

I alla delar av Skåne har det varit vanligt med en sten mitt i byn, en sak varom byordningar redan från 1600-talet lämna upplysningar. Stenen, som kallades 'gatesten', 'grannasten' eller 'bockasten' (Färingtofta) var i allmänhet stor och flat (fig. 10). Nicolovius omnämner i *Folklivet i Skytts härad*¹ större stenar lagda i fyrkant, en företeelse, som icke, vare sig genom muntliga uppgifter eller skrivna byordningar, kunnat beläggas. Vanligt var det däremot med stenar lagda i en ring, en sten för varje byaman kring en mittsten för åldermannen. Dessutom förekom sporadiskt stenar lagda i rad, och i ett par fall utgjordes samlingsplatsen av en liten kulle, i exempelvis N. Vram kallad »tudebacke». Från Fru Alstad i Skytts härad omtalas tre askar, omgivna av en vall, och i Holmeja i Bara härad fanns en ask mitt i byn (fig. 11), de enda belägg på samling kring byträd, som erhållits från Skåne. Ett annat exceptionellt fall stammar från Onslunda (»Odens lund»), där byamännen förhandlade, sittande på stenar vid byns källa.

¹ 4 uppl., sid. 28.

3—270808. *Fataburen*. 1927.

Fig. 11. Ask som samlingsplats (med storkbo i toppen), Holmeja by, Hyby sn, Bara hd. Förf. foto.

I samling kring byträd vill man gärna se en rest av urgammal trädskult; företeelsen är också mest utbredd i trakter med våren som tid för åldermansbyte. Likaså föra stenarna på samlingsplatsen tankarna till järnålderns domareringar, hänförande sig till folkseden, att en rätt alltid rådplägar och dömer sittande. Härmed sammanhänger väl även danernas gamla sed, omtalad av Saxo, att när de skulle utkora konung, stodo de på jordfasta stenar och gåvo deras röst till tecken på att valet skulle vara lika oomkullrunkeligt som de stenar på vilka de stodo.

Efter enskiftet flyttades samlingen till åldermannens hus och slutligen till skolor och kommunala samlingslokaler. I två fall, ett på Själland och ett i Skåne, skedde samlingen i de olika gårdarna

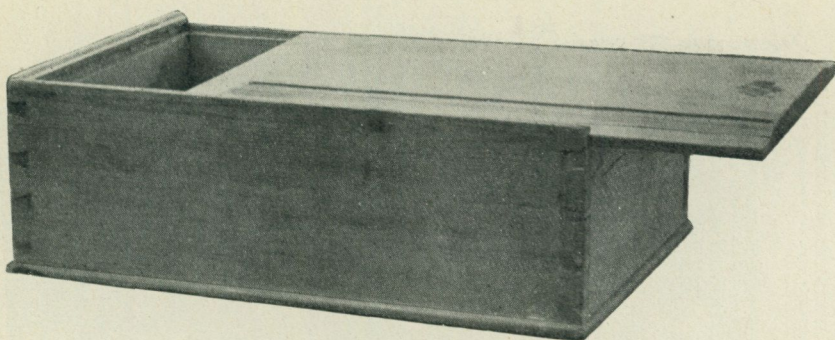

Fig. 12. Bylåda, skjutlåda av äldre typ, Oxie by och sn, Oxie hd. Förf. foto.

Fig. 13. Bylåda, skjutlåda av yngre typ (sedd uppifrån), daterad 1824, Vallby by
Kyrkheddinge sn, Bara hd. Foto vid byundersökningarna 1911.

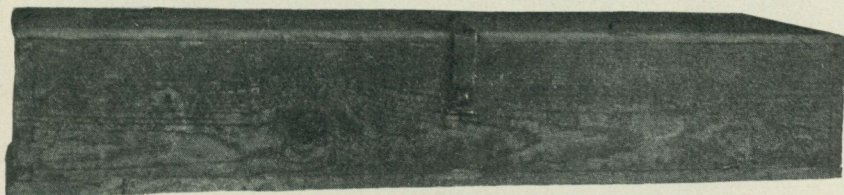

Fig. 14. Bylåda med fällock, Lockarps by och sn, Oxie hd. Förf. foto.

efter en särskilt uppgjord ordning.¹ Huru envist den gamla seden att man skulle samlas under bar himmel på det gamla stället, suttit i, bevisas av att man i vissa byar på samlingssignalen först

¹ Jfr Sigurd Erixon, Samlingsplatser och bröllopsstugor hos den svenska allmog, Rig 1920.

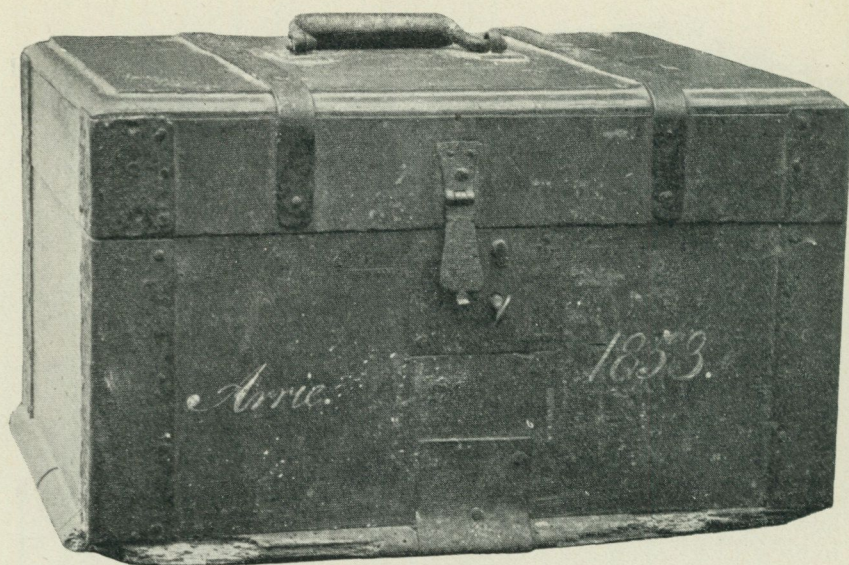

Fig. 15. Bylåda med fällock, daterad 1853, Arrie by och sn, Oxie hd. Förf. foto.

Fig. 16. Bylåda med fällock, daterad 1920, V. Wirestads by, Bösarps sn, Skytts hd
Förf. foto.

samlats på det hävdvunna stället och därifrån vandrat i sluten trupp till åldermannens hus (Filborna, Kåseberga).

Det är sed att byns inventarier, handlingar, bötesredskap etc. förvaras hos åldermannen. Vad Skåne beträffar ha dessa förvarats i lådor s. k. åldermanslådor.

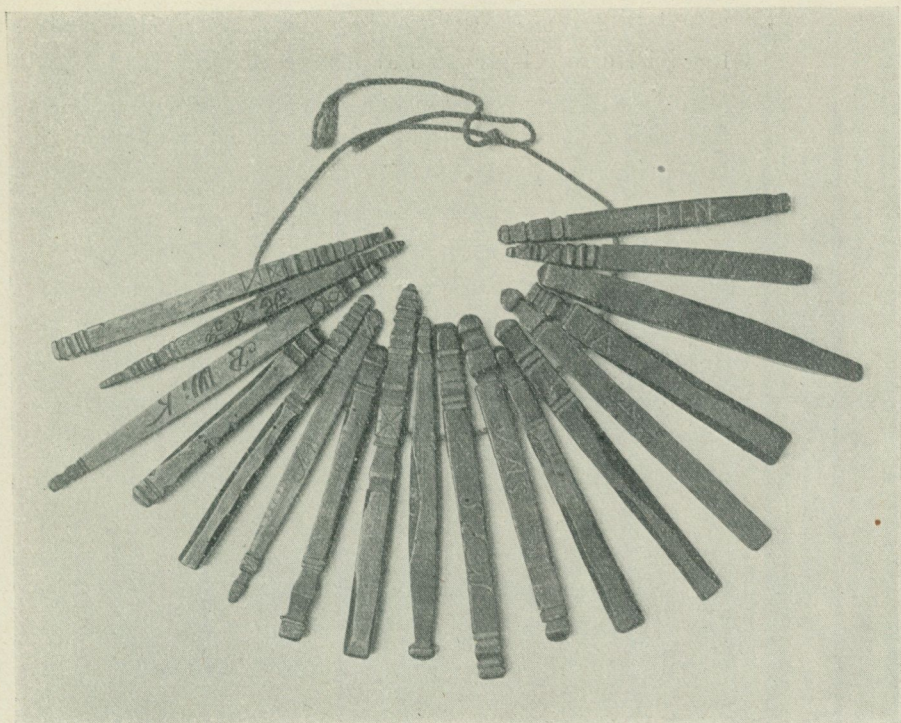

Fig. 17. Knävlings, Simris by och sn, Järrestads hd. Nord. M. 138, 482.

Knappast något skånskt byalag saknar sådan låda. Dock gå dessa ej längre tillbaka i tiden än till 1700-talets mitt (den äldsta från V. Torp, daterad 1756), och vad beträffar landskapets nordliga del kanske icke ens så långt tillbaka. Här omtalas nämligen i flera byordningar från 1700-talets sista fjärdedel att lådor böra anskaffas. De äldsta bykistorna äro korta, gjorda av fur, sinkade i hörnen, omålade och försedda med skjutlock (fig. 12). Lådor med fällock börja bli allmänna före sekelskiftet, och samtidigt komma långa lådor med såväl skjut- som fällock i bruk (fig. 13, 14), betingade av att kartor inkomma bland de byns handlingar, som förvaras i kistan. De långa och de korta lådorna med skjut- eller fällock förekomma sedan jämsides med varandra fram till vår egen tid (fig. 15, 16).

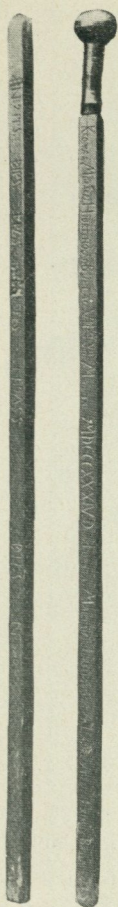

Fig. 18. Bystavar, Hjortshögs by, Kropps och Mörarps sn, Luggude hd. Foto vid byundersöknin-garna 1911.

Från Danmark äro kända endast två bylådor, nämligen i Nørre Alslev på Falster och Frejlev på Lolland. Dessa ha uppkommit genom inflytande från Skåne, ett förhållande som bestyrkes av att de för Skåne säregna koppärlurarna förekomma i samma trakter och därjämte sydväst-skånsk tid för åldermansbyte.

Till den skånsk-danska byns inventarier knyta sig även redskap använda för uppteckning av de bötessummor bönderna för sina förseelser hade att erlægga till byalaget, nämligen s. k. knävlingar och bystockar. Det förstnämnda slaget utgöres av pinnar, omkring 10 cm. långa, vilka, en för varje byaman, förvarades av åldermannen och i vilka skåror skuros in, markerande olika förseelser (fig. 17). Bystockarna voro omkring en meter långa och indelade i fält, ett för varje bonde i byn (fig. 18). I fälten inskuros liksom på knävlingarna olika tecken för olika förseelser.¹ Knävlingar förekomma i flera byar i södra Skåne och på Jylland, medan bystocken är dominerande i de nordliga delarna av Skåne samt på de danska öarna.

ZUSAMMENFASSUNG.

Bengt Engström: Der Wechsel des »Dorfältesten« und die Gemeinde-Versammlung in den Dörfern Schöners und Dänemarks.

Die älteste Dorfordnung aus Schöner, am Ende des sieben- zenten Jahrhunderts erneut, stammt aus dem Jahre 1632, die älteste Dänische trägt das Jahr 1460. Die Dorforganisation selbst aber bestand schon in der Steinzeit und ihr Ursprung ist unter den ersten ackerbaureibenden Menschen zu suchen.

Die centrale Gestalt der Dorfschaft war der »Dorfälteste« oder Dorfvorsteher, dessen Amt auch aus vögeschichtlicher Zeit stammt. Mit wenigen Ausnahmen, bei denen der Dorfvorsteher *gewählt* wurde, bestimmen die Dorfordnungen, dass sein Amt der Reihe nach von den verschiedenen Hofbesitzern bekleidet werden sollte; die Weigerung der Annahme des Amtes wurde bestraft.

¹ Jfr N. Lithberg, Runstavens uppkomst, Fataburen 1921.

Der Zeitpunkt des Jahres wo sich der Wechsel des Dorfältesten vollzog, ist sehr verschieden. In Halland und Blekinge fand derselbe bis auf wenige Ausnahmen im ersten Halbjahr statt. Ebenso in Dänemark, in Sönderjylland zur Fastenzeit, in den nördlicheren Teilen von Jütland zwischen Weihnachten und Pfingsten, am häufigsten um die Zeit des Walpurgisfestes (Neujahrstag, Marientag und Pfingstentag kommen auch vor). Auf der Insel Fühnen fast nur am Walpurgisabend. Auf Lolland und Falster ist ein gewisser Zusammenhang mit dem südwestlichen Teil von Schonen zu vermerken, wo der Wechsel im Herbst stattfand, zur Zeit des Martinsfestes. Im übrigen Schonen wechselte man am häufigsten zur Zeit des Walpurgisfestes. Daneben kommen auch die übrigen, früher erwähnten, im Frühjahr eintreffenden Feiertage sowie der 1. April und Ostern sparsam vor.

Dem Dorfvorsteher lag die Berufung der Dorfschaft zur Versammlung ob, und die dabei gebrauchten Instrumente weisen eine geografische Variation auf, die teilweise mit der des Dorfältestenwechsels zusammenhängt. Die Glocke als Berufungsinstrument kommt in ganz Dänemark vor, besonders in den westlichen Teilen des Landes, auch ist sie in einigen Dörfern in Schonen zu finden. Die Trommel ist hauptsächlich in Jylland und Schonen verbreitet; früher häufig vorkommend ist sie aber später oft von dem Horn ersetzt worden. Das Horn ist ziemlich gleichmässig in dem untersuchten Gebiete verbreitet, in Schonen aber dominiert der »lur«, ein langes gerades Horn aus Kupfer, das auch in westlichen Seeland und auf Falster vorkommt. Nur in einem Dorfe, in Schonen, hat man einen »lur« aus Holz gehabt, ein Instrument das in Dänemark viel gebraucht ist. Ein aus einer Schnecke verfertigtes Horn ist in einem Dorfe in Sjælland, und in einem in Blekinge gefunden. Botenstäbe und mündliche Botschaft, in Dänemark und in südlichen Schonen unbekannt, sind in Nordschonen seit dem siebzehnten Jahrhundert bekannt, während des neunzehnten Jahrhunderts wurden sie noch mer verbreitet.

Die Dorfversammlung fand in Dänemark öfters rings um einen Baum statt, in Jylland auch auf einem Hügel. In Schonen hat man einen Stein mitten im Dorfe gebraucht, oft mit einem Ring von Steinen rings um den Mittelstein des Dorfältesten. Ganz vereinzelt kommt in dieser Provinz eine Dorfesche als Sammlungsplatz vor, wie auch ein Fall, wo die Teilnehmer auf Steinen rings um den Dorfbrunnen sassen. In späteren Zeiten ist das Haus des Dorfältesten, die Schule u. s. w. als Zusammenkunftsort gebraucht worden.

Ein Kasten zur Aufbewahrung der Urkunden des Dorfes kommt in den Dörfern Schonens fast immer vor, ist aber in Dänemark nur aus zwei Orten bekannt.

Von den verschiedenen Inventarien der Dorfschaft findet man die s. g. Kerbhölzer (»knävlingar«) in mehreren Dörfern im südlichen Schonen und in Jylland, während der sog. »bystock«, Dorfstock, in Nordschonen und auf den dänischen Inseln dominiert. Beide dienen zur Aufzeichnung der Versehen und Strafsummen.